

УДК 7.045 140.8

О. В. Богомолець

доктор медичних наук, народний депутат Верховної Ради України,
колекціонер

ХРЕСТ І ЙОГО МІСЦЕ В ПРОЦЕСІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПОДороЖНІХ ОБРАЗІВ

Формування національної культури супроводжується процесом відродження та переосмислення історичної спадщини українського народу. Важливу роль у цьому процесі відіграють нові археологічні знахідки, приватні колекції, які через зміну державної ідеології стають відкритими широкому українському загалу, і пам'ятки, збережені в середовищі простонароддя. Вони, з одного боку, відкривають можливість заповнення малодослідженими сторінками української історії й культури, а з іншого – зумовлюють формування принципово нових, релігійно та політично незаангажованих підходів до питань, пов'язаних зі специфікою становлення й сучасною своєрідністю української культури.

Серед феноменів, які на перший погляд видаються знайомими та зрозумілими не тільки науковцям, а й значній частині українського народу, одне з провідних місць посідають хрест і подорожня ікона. Адже кожна іконна лавка заповнена великою кількістю хрестів, наузів із молитвами, невеличкими нагрудними образками та дорожніми образами. Крім того, усі згадані речі має чи не кожен українець: нагрудні ікони й хрести, виготовлені з дерева або дорогоцінних металів, слугують чи не найпоширенішою прикрасою як у чоловіків, так і жінок, а подорожні ікони-складники є практично в кожному українському автомобілі. Невеликі за розміром хрести й образи, як свідчать історичні пам'ятки, широко використовувалися не лише сьогодні, а й усі попередні історичні періоди.

Поширення згаданих ними образів супроводжується повною відсутністю наукових розвідок, присвячених вивченню їхніх історичних витоків і функціонального значення. Відсутність уваги до такого поширеного феномена зумовлена, імовірно, тим, що нагрудні та подорожні образи частіше за все розглядаються як різновид ікони загалом, а тому й розглядаються не як своєрідні, а як типові їхні зразки. Вивчення ікони присвячені праці Л. Успенського, Д. Степовика, Е. Винокурова, О. Уварова й ін. Що стосується литих хрестів, то окремі мистецтвознавчі розвідки їм присвятили російські дослідники, зокрема Ф. Буслаєв, С. Гнутава, С. Нечаєв, Г. Порфірдов, М. Троїцький та ін. Окремі аспекти світоглядного навантаження низки українських символів вивчали Ф. Буслаєв, В. Войтович, І. Огієнко, Г. Лозко, В. Топоров та ін. Незважаючи на ґрунтовність здійснених ними досліджень, усе ж варто визнати, що проблему еволюції хреста як символу та динаміки його розвитку ніхто не розглядав.

Зважаючи повну відсутність праць, присвячених вивченню світоглядного змісту й динаміки історичного розвитку хреста, дослідження, метою якого є розкриття вказаних проблем, видається актуальним і своєчасним. Адже якщо звернутися до аналізу археологічних пам'яток, починаючи від часів Київської Русі, то, як не дивно, тут, починаючи з X ст., домінуючу частину артефактів становлять хрести – хрести-енколпіони, натільні хрести, невеличкі за розміром металеві ікони та змієвики [4, с. 22–26]. Велика кількість таких артефактів засвідчувала їх поширеність серед киеворуського населення. Разом із тим, спираючись на роботи І. Огієнка, Є. Голубинського, М. Грушевського й ін., варто визнати, що християнство в цей період залишалось релігією зовнішньою навіть серед привілейованих верст київського населення. Що стосується віддалених від Києва регіонів, то для поширення тут християнства не було ні об'єктивних (священників, книг, образів тощо), ні суб'єктивних чинників [8, с. 83]. Зважаючи на це, слушним видається питання про те, які саме світоглядні умови сприяли поширенню християнських хрестів серед руського населення.

Відповідаючи на це питання, було б недоречно проігнорувати дослідження символіки хреста, запропоноване В. Топоровим. Аналізуючи ранні культури, дослідник виявив, що хрест як ритуальний знак «посідає важливе місце в символіці європейсько-азіатського культурного кола, але відомий і за

його межами – в Австралії, Океанії доколумбової Америки» [13]. Символічне значення хреста хоча й має регіональні відмінності – він є знаком неба, Дерева Життя, єдності життя і смерті, безсмертя, активного чоловічого початку тощо, однак ці символи не тільки не суперечать одне одному, а й зводяться до однієї спільної ідеї – «пограничний стовп між людиною та богом» [13], який підкреслює ідею центру. Тобто, за допомогою хреста позначається зосередження сакральної енергії, фіксується й ієрархізується простір навколо центру. «Максимум сакральної сили хреста, – підкреслює дослідник, – зосереджується в тому сакральному просторовому центрі й у той сакральний відмічений момент, де й коли хрест здобутий, випробуваний і споруджений» [13].

Поряд із указаним В. Топоров акцентує увагу на тому, що хрест не відразу став християнським символом. Зокрема, до початку VII ст. провідну роль у християнській символіці відігравали ягня, риби, віслук. До аналогічних висновків доходить і гр. О. Уваров, який під час аналізу ранньої християнської символіки, що ґрунтувався на емпіричному тлі письмових історичних артефактів, крім зазначених, проаналізував символи голуба, пальми, корабля тощо. У свою чергу, український дослідник Д. Степовик хоча й пропонує в дусі представників православного братства Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього візуальну еволюцію хреста як символіко-ритуального знака [12, с. 40], однак усе ж таки дистанціюється від детального аналізу його змістової еволюції. Підхід дослідника радше за все зумовлений глибоким науковим тактом і повним розумінням того, що хрест не відразу ввійшов у християнську символіку. Його поширення відбувалося паралельно із формуванням християнського віровчення, а відтак потребувало глибокого осмислення євангельської оповіді про розп'яття.

Тривала відсутність хреста як давнього язичницького ритуального символу в християнській символіці значною мірою була зумовлена тим, що християнство зародилося на світоглядному тлі юдаїзму. А тут, як свідчить Старий Завіт, хрест не був ані ритуальним символом, ані засобом страсти, як, наприклад, у ранній римській культурі. Відповідно, юдеї, котрі прийняли Христа, з одного боку, ще довго перебували під глибоким світоглядним впливом попередньої релігійної традиції, а з іншого – прагнули відмежуватися від язичницьких світоглядних уявлень [6]. Саме тому на зорі зародження християнства Ісуса називали Машіах (Месія), а міфологема про Христа (давн. гр. Χριστός – Помазанник) виникла лише в результаті органічного поєднання євангельської розповіді про Ісуса Месію, який був розп'ятий на Хресті й Воскрес із мертвих, зі світоглядними уявленнями та символами греко-римського світу.

Зокрема, говорячи про поєднання греко-римських світоглядних уявлень і юдаїзму, увагу насамперед звертають дві речі: по-перше, християнство, як стверджує М. Бердяєв, поширилося й могло поширитися лише в культурі, де була велика кількість боголюдей [2]. Якщо ж звернутися до біблійної оповіді, то привертає увагу та велика кількість зауважень, спрямованих підкреслити надлюдський, непізнаний характер Бога та неможливість його зобразити. На особливу увагу в цьому контексті заслуговують слова, що почув Мойсей у відповідь на своє прохання до Бога відкрити лик: «А здійму руку Свою, і ти побачиш Мене ззаду, а обличчя Моє не буде видиме» (Вих. 33:23).

По-друге, страта на хресті в час, коли поширювалося християнство, була притаманна саме греко-римській культурі, а єврейський народ пізнав її лише за кілька десятиліть до Різдва Христового, коли римляни розп'яли їхнього останнього законного царя Антігона. Тому в старозавітних текстах немає й не може бути ніяких навіть подоб хреста як знаряддя страсти як стосовно назви, так щодо форми [6]. Разом із тим якщо

подивитися на хрест як на символ Світового дерева, що забезпечує єдність людського та небесного світу, життя й смерті, то загадок про нього в Старому Завіті знаходимо чимало. Головне значення серед них належить тим, що стосуються Мойсея та його спілкування з Богом: «І явився йому Янгол Господній у полум'ї огняному з-посеред тернового куща. І побачив він, що та тернина горить вогнем, але не згорає кущ» (Вих. 3:2). Як бачимо, тут кущ розглядається як різновид дерева, яке забезпечує єдність і спілкування з Богом, тобто є своєрідним аналогом язичницького Дерева Життя.

Відштовхуючись від зазначеного, маємо всі підстави вважати, що саме богословський розвиток міфологеми про смерть і воскресіння Ісуса на хресті сприяв трансформації вчення про боголюдину, котра, спокутуючи людські гріхи, була розіп'ята, померла та воскресла, тим самим перемогла смерть і страждання. Іншими словами, є всі підстави погодитися з В. Топоровим у тому, що в християнському богослов'ї відбулося органічне поєднання космологічного уявлення про хрест і хресне дерево з образом розіп'ятого Ісуса. Саме так, на думку вченого, «хрест на межі двох епох набуває рис тимчасового й стадіального перехрестя, пограничного стовпа в еволюції діалогу між людиною і богом» [13].

Що стосується українських ранніх вірувань і культури, то, як зауважує В. Войтович, хрест тут здавна розглядався як один із найсильніших сакральних символів. В українському язичництві поширеними були насамперед хрести з рівними променями та колом посередині (орійський хрест) – це був знак сонця й вічного життя. Водночас хрест позначав чотири сторони світу – схід, південь, захід, північ і коловорот сонця [3, с. 568]. При цьому вчений доводить, що вертикаль хреста у слов'янському язичництві позначала батьківський початок, горизонталь – материнський, а сам «хрест із колом-Сонцем – синівський». Крім того, мислитель доводить, що в ранніх слов'янських космологічних переказах розповідалося про те, що Земля як центр світобудови розташована на двох рибах, що лежать хрест-навхрест [3, с. 568]. Фактично, мова йде про те, що символіка, запозичена раннім християнством, була поширеною не тільки в греко-римській, а й у ранній українській культурі. Поряд зі звичайними хрестами, поширеними на Русі, були сварги, які були символом вогню, а відтак і сонця та його коловороту.

Будучи одним із солярних знаків, хрест відіграв важливу роль у обрядовому житті слов'ян. Зокрема, хрещик (так у давнину називали натільний хрест) могли одягати дитині на шию після обряду освячення й наречення. У свою чергу, орійські хрести малювали на кам'яних стовпах і дерев'яних ідолах, які розміщувалися не тільки вдома на покуті, а й при в'їзді/виїзді із сіл і міст [7, с. 234; 13]. Тут вони слугували оберегами від нечистої сили – навій, які могли прийти до поселення з усіх чотирьох сторін. Невеличкі за розміром натільні хрести та сварги або зображені на невеличких домових ідолах орійські хрести слов'яни брали із собою в мандрівку, у такому випадку хрест виконував функцію домашнього вогнища, яке зігриває й охороняє в далекій дорозі.

Широко використовувався хрест й у землеробській магії. Зокрема, навесні, перед сівою ярових, у день весіннього рівнодення (21–22 березня) слов'яни випікали хліб у формі хреста з рівними променями. У такий хліб додавали зерно та монети. Частину такого хліба з'їдали в той самий день, частину – кришили в козуб із посівним зерном, ще одну частину згодували худобі в день першого вигону. Частину, що залишилася, з'їдали вже в полі в перший день сівки [3, с. 568].

Загалом хрести, у тому числі й сварги, використовувалися як обереги, що охороняють людину та спільноту з усіх чотирьох сторін. Адже хрест у слов'ян символізував і сонце, і Дерево Життя, які в єдності своїй могли забезпечити не тільки добробут, а й вічне життя (безсмертя роду), що реалізувалося в культовій діяльності завдяки єдності Прави, Яви та Нави, що, у свою чергу, реалізувалася завдяки жертвовному вогню. Наше припущення щодо подвійного символічного значення хреста в давньому українському світогляді яскраво засвідчують віднайдені в різні історичні періоди давні українські ідоли із зображенням орійського хреста замість обличчя [13]. У тако-

му випадку ідоли набувають глибоко символічного значення, оскільки аналогічно Дереву Життя символізують водночас і божество, і культ предків, сакралізуючи при цьому простір, на якому вони знаходяться. У цьому контексті особливо цікавими є зауваження А. Байбурина щодо поховань, які здійснювали слов'яни на перехрестях. Цей звичай був спрямований, з одного боку, на визначення простору «свого», яке реалізувалося через відмежування «чужого», а з іншого – на охоронну функцію [1, с. 30–31]. Адже, як зауважував І. Огієнко, слов'яни вірили, що їхні померлі предки не йдуть у світ інший, а перетворюються на своєрідних охоронців свого роду [7, с. 233]. На місцях таких поховань і роздоріж ставили ідоли, які символізували померлих предків, котрі захищали спільноту від навій і предків іншої родової спільноти.

Із приходом християнства, яке в цей час уже мало глибоко розвинуте богословське вчення, хрест не був сприйнятий вороже. Цьому значно сприяло поширення старозавітної теми в києворуському середовищі. У результаті хрест міг сприйматися, сприймався як символ Дерева Життя (кущ – у юдаїзмі, вазон – у слов'янському язичництві), який забезпечує єдність світу земного й світу небесного (духовного).

Аналізуючи артефакти перших століть християнізації Русі, не можна оминати увагою той факт, що більшість хрестів цього періоду характеризуються променями рівної форми [4, с. 24–25]. Це так звані грецькі хрести. Їхнє поширення, не викликало б жодних сумнівів лише у тому випадку, якби християнство грецького зразка з легкістю розповсюджувалося на Русі. Однак, як відомо, ситуація була зовсім іншою, а тому поширення грецьких натільних хрестів, на відміну від храмубудівництва, не могла стати продуктом зовнішньої християнізації, а потребувало глибоких релігійних засновків. Імовірно, ранні слов'янські християни слідом за давньою традицією розглядали натільні хрести (й іконки) не тільки як символи належності до певної релігійно-світоглядної традиції, а як свого роду обереги, що могли захистити людину від різних негараздів і особливо за межами сакрального простору дому.

Відзначимо, що після офіційного прийняття християнства з Візантії починають завозити не тільки книги, церковні ікони, а й натільні іконки та хрести. Це, на думку С. Гнучової, засвідчує велика кількість «курсунських» предметів у Херсонесі (Курсуні), Києві й інших великих містах Південної Русі [5]. Із часом грецькі зразки почали копіювати, розмножувати, а надалі й переробляти відповідно до смаків і потреб місцевого населення. У результаті вже на початку XII ст. на Русі з'являються оригінальні зразки християнської символіки, призначеної для особистого використання, зокрема відзначені місцевими релігійними уявленнями натільні та наперсні хрести, ікони й зміївовики.

Домінуюча кількість знайдених артефактів була виготовлена вже не з дерева, яке було не тільки одним із найпоширеніших будівельних матеріалів, а й широко використовувалося в культовій діяльності (переважна кількість ідолів, що збереглися до нашого часу була виготовлена саме з дерева), а з міді. Зміна матеріалу була зумовлена зміною світоглядних уявлень. Зокрема, на думку С. Гнучової, широке використання міді для виготовлення хрестів-енколпіїв, натільних хрестів, ікон, зміївовиків тощо не було випадковістю, а відтак не може бути пояснене лише технологічними особливостями мідних виливків (мідь – більш тугоплавкий метал, ніж срібло й олово, хоча й більш дешевий). Мідь як метал володіла насамперед «магічними» властивостями. За народним повір'ям, хрести-натільники повинні бути обов'язково мідними, так як, за біблійним переказом, у часи, коли Мойсей вивів юдеїв із Єгипту, віра їхня занепадала в пустелі. За це наслав на них Господь зміїв, які покусали велику кількість людей. І тоді Мойсей попросив у Бога заступництва: «І сказав Господь до Мойсея: Зроби собі сарафа (змія – О. Б.), і вистав його на жердині. І станеється, кожен покусаний, як погляне на нього, то буде жити. 9. І зробив Мойсей мідяного змія, і виставив його на жердині. І сталося, якщо змії покусав кого, то той дивився на мідяного змія і жив!» [Числа 21:8,9]. Згодом у Євангельському переказі зустрічається оповідь про те, що розп'яття Ісуса Христа було аналогом знесення Мойсеєм змії в пустелі. «13. І не сходив на

небо ніхто, тільки Той, Хто з неба зійшов, Людський Син, що на небі. І, як Мойсей підніс змія в пустині, так мусить піднесений бути й Син Людський, щоб кожен, хто вірує в Нього, мав вічне життя» [Від Івана 3:13-15].

Підкреслена нами оберегова функція всіх видів натільних хрестів найповніше виявлялася в тому, що їх носили практично всі християни, при чому досить часто у складі одного намиста разом з іншими прикрасами, у тому числі й язичницькими амулетами, про що свідчать археологічні знахідки в давньоруських курганах та інших захороненнях [http://www.orthedu.ru/news/13727-s-v-gnutova-mednaya-melkaya-plastika-drevney-rusi-tipologiya-i-bytovanie.html]. Крім того, оберегове значення хрестів засвідчує й широке поширення в перші століття християнізації Русі хрестів-енколпіїв. Їх знаходили лише в могильниках привілейованих верст населення, що засвідчує їхнє християнське походження.

Хрести-енколпії прийшли на Русь і Візантії й набули особливої популярності в X–XIII ст. Назва «енколпій» походить із грец. й означає «на грудях». Справді, хрести-енколпії носили переважно на грудях, однак, на відміну від натільних хрестів, їх носили не під одягом, а зовні. Своєрідністю таких хрестів було те, що вони складалися із двох частин – зовнішньої та внутрішньої, усередині залишався простір для зберігання, мощів, хресного дерева чи інших церковних реліквій. Хрести-енколпії, були зручним і мобільним оберегом, що в силу своєї зручності міг поширитися навіть серед язичників, для яких хрест символізував вогняне сонце, а мощі – культ предків-охоронців.

Близькими та зрозумілими були й зображення на хрестах-енколпіїх. Адже, як доводять численні артефакти та історичні свідчення, на лицьовій стороні хреста-енколпіїна, як правило, зображували розп'ятий і з дещо зігнутих тілом Христос, на променях хреста зображували Богородицю, Івана Богослова й інших святих. У верхній частині лицьової сторони хреста-енколпіїна могли зображувати вже заготовлений для Христа престол або Святу Трійцю тощо, на задній ступці найчастіше зображували Богородицю з немовлям та іншими святими. Крім того, часто зображали й архангелів Михаїла, Гавриїла тощо [4, с. 24–31].

Особливу увагу привертають ті хрести-енколпії, на лицьовій стороні яких зображена Богородиця (Одигитрія, Знамення, Оранта тощо). Загалом вони виконували ту саму захисну функцію й тісно співвідносилися з більш ранніми язичницькими уявленнями з їхнім чітко вираженим культом жіночого божества Макош. Крім того, хрести-енколпії та натільні хрести навіть візуально могли співвідноситься із язичницькими ідолами, що засвідчує своєрідність зображень Збруцького ідола [9, с. 35]. Як відомо, цей ідол має три яруси. Голова ідола покрита круглою шапкою і має чотири обличчя, звернені в чотири сторони світу. Обличчям на гранях ідола відповідають великі фігури на гранях верхнього ярусу: дві жіночих – тримають у руках ріг і кільце, і дві чоловічі, одна з яких зображена з конем і шаблею.

У середньому ярусі зображено також дві чоловічі та дві жіночі фігури, біля однієї із жіночих фігур змальовано дитину. У нижньому ярусі знаходяться дві колінопреклонінні фігури, одна в повний ріст, на четвертій грані зображено сонячне коло [9, с. 35], яке зовні дуже нагадує християнський нахлібний хрест [6]. Зважаючи на те, що це зображення розміщене в нижньому ярусі, маємо всі підстави припускати, що воно, аналогічно як і зміст жертви Христової, символом якої виступав хліб як тіло Христове, мало фундаментальне значення для пояснення світобудови.

Аналізуючи зображення Збруцького ідола, дослідники до нашого часу не дійшли до однозначних висновків щодо його змісту. Одні вважали, що чотири сторони ідола позначають чотири пори року, а три яруси символізують уявлення про тричастинний поділ світу на небо, землю й пекло або землю, сонце й зірки [9, с. 36]. Найбільш плідні, на нашу думку, ідеї щодо змісту Збруцького ідола запропонував Б. Рибаків. Дослідник доводив, що цей ідол поставав своєрідною космогонічною системою язичників, картиною їхнього Всесвіту. Виходячи з цього, Б. Рибаків доводив, що верхній ярус – це світ небесних богів

(Права), середній ярус – Ява, світ людини, у нижньому ярусі зображено божество, яке підтримує всю світобудову – Нава, предок, який забезпечує єдність світобудови. Не вдаючись у деталі запропонованої Б. Рибаківим інтерпретації зображених на ідолі божеств, відзначимо лише те, що всі вони, на думку вченого, поставали своєрідними іпостасями одного бога – Рода [11, с. 249–250]. Єдність і вічне життя Роду символізували вічний коловорот сонця, який поєднував у собі вічний коловорот народження, життя й смерті природи.

Аналогічне значення у свідомості шойно християнізованих язичників міг мати й християнський хрест, у тому числі й грецький хрест із розп'ятим Хрестом, який у свідомості християн був і сонцем («Бо сонце та щит Господь, Бог» (Псалм 83:12)). Крім того, аналогічно як ідол, хрест міг символізувати й сакральний центр, і захист із чотирьох сторін світу, який забезпечують святі та архангели, зображені на його променях, чотиригранний ідол символізував єдність світу земного й світу небесного. Ще більшу увагу привертають зображення Христа, Богородиці та святих угодників, які ми зустрічаємо на хрестах-енколпіїх. Усі згадані зображення розміщувалися в певній ієрархічній послідовності, зберігаючи при цьому чітку інтенцію на сакралізацію центру, який поєднував світ Яви, Прави та Нави.

Найбільш плідним прикладом може слугувати згаданий С. Гнутовою хрест-енколпій «Розп'яття Христове. Богородиця Оранта» (XII–XIII ст.). На лицьовій ступці цього хреста зображено «Розп'яття Христове», на променях у медальйонах (колах) зображено Богоматір та Івана Богослова. У верхній частині – престол. На зворотній ступці в центрі – Богородиця Оранта з немовлям у медальйоні на грудях. У верхній частині – композиція «Благовіщення». На бокових променях хреста в медальйонах – архангели Михаїл і Гавриїл, а на нижньому – мученик Георгій [4, с. 25]. Описаний хрест-енколпій має грецьку форму й відображає, з одного боку, небесну ієрархію, сформовану в межах християнського богослов'я, а з іншого – залишає в собі ієрархічність і символіку, властиву язичницькому світогляду. Головне значення в цьому контексті належить образам Богоматері, Івана Богослова, архангелів Михаїла та Гавриїла тощо, які зображені в променях хреста й уписані в медальйони, кола, які могли символізувати тепер не тільки вічний коловорот, а й шлях до звершення певної мети – прихід Христа через Богоматір як запоруку спасіння, долучення до світу небесного, яке символізував мученик Георгій, зображений у нижній частині цього хреста. Фактично, тут могла йти мова про розвиток і трансформацію язичницьких релігійних уявлень під впливом нових світоглядних уявлень.

Поряд із указаним поширення хреста-енколпіїна сприяла зручність у використанні, адже в той час язичники вірили в сакральний простір дому [11], а відтак і почували себе захищеними повною мірою тільки вдома; розповсюджені завдяки християнству, хрести-енколпії відкривали можливість носити із собою далеко від дому не тільки святі християнські реліквії, а й землю з дому та прах похованих під покуття предків, забезпечуючи тим самим безмежну віру в їхню повсюдну опіку. На користь нашого припущення щодо язичницького тлумачення хрестів на зорі руської християнізації слугують і наведені С. Гнутовою пам'ятки натільних хрестів X–XIII ст. Як не дивно, але серед цих пам'яток практично не зустрічаються хрести із розп'яттям. Натомість домінуючими залишаються орійські та грецькі хрести, поширеними є хрести з ромбом (символом землі й родючості) усередині. Такий хрест міг символізувати не тільки єдність неба та землі, родючість, а й вічний коловорот життя.

Натільні хрести без наявності християнських образів, як свідчать археологічні артефакти, були поширеними на теренах України аж до початку XVI ст. – часу, коли християнство починає швидко поширюватися в середовищі простонароддя. Імовірно саме тому, починаючи з цього часу, усе менше зустрічається хрестів-енколпіїв, а зображення натільних хрестів значно ускладнюється, відповідаючи глибоко розвиненій богословській системі православ'я. Відтворення складної богословської системи за допомогою символіки хреста, який відтепер міг супроводжуватися великою кількістю

невеликих за розміром ікон, було досить дорогим, а тому такими образами могли користуватися лише заможні люди. Непривілейовані верстви населення, для яких хрест був одним із головних оберегів, і надалі користувалися нехитрими за своєю сутністю натільними хрестами. Передання ж більш складних богословських ідей відбувалося за допомогою ікон. При чому тоді як у домі використовували іконостаси, у подорожі могли застосовувати невеличкі мобільні складні ікони, які нагадували людині не тільки про родинне вогнище, а й про головні християнські цінності. Не можна забувати й того, що ікони, на яких зображувалися святі покровителі, як і хрести, у житті простонароддя та привілейованих верст українського народу поставали своєрідними захисниками, покровителями й порадиниками, котрі могли заступитися в лиху годину далеко від дому.

На основі викладеного доходимо висновку, що хрест, який сьогодні вважається головним атрибутом християнства, не відразу ввійшов у його символіку. Більше того, навіть назви – Христос і християнство, постали в результаті богословського розвитку язичницької міфології про Світове Дерево, яке символізувало єдність небесного та земного світу й безсмертя. На цьому тлі сформувалися концепт спокутувальної жертви Христа, який помер на хресті та воскрес, тим самим переміг смерть, а отже, головний символ сучасного християнства – хрест, який став головним елементом зовнішньої ідентифікації християн. Деяко складнішою була ситуація на Русі, де хрест широко використовувався ще в дохристиянський період. Тут він був солярним символом і важливим оберегом, що значно сприяло розповсюдженню християнських хрестів серед руського населення. Особливо плідний світоглядний ґрунт для свого поширення знайшов хрест-енколпійон, який у свідомості русичів тісно співвідносився з подорожнім ідолом. Чітка відповідність між язичницькою та християнською символікою мала амбівалентне значення для розвитку християнства на Русі: з одного боку, це сприяло швидкому поширенню християнської символіки серед руського населення, а з іншого – значною мірою гальмувало становлення християнського віровчення, яке трансформувалося й видозмінилося під впливом народних вірувань. У результаті цього амбівалентного процесу в українській культурі XVI–XVII ст. сформувався декоративно новий культурний феномен – подорожня ікона, яка стала невід’ємною частиною життя кожного християнина.

Література

1. Байбуурин А.К. Жилище в обрядах і представленнях восточних славян / А.К. Байбуурин. – Л.: Наука, 1983. – 188 с.
2. Бердяев Н.А. Християнство і антисемітизм: Релігійно-історична судба єврейства / Н.А. Бердяев // Библиотека Вехи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vohi.net/berdyayev/ant2.html>.
3. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
4. Гнущова С. Крести, ікони, складні. Медне художественне литве XI – початку XX століття (Із зібрання центрального музею древнерусської культури і мистецтва імені Андрія Рубльова) / С. Гнущова, Е. Зотова. – М.: Інтербук-Бізнес, 2000. – 134 с.
5. Гнущова С. Медная мелкая пластика Древней Руси (типология и бытование) / С. Гнущова // Русское медное литве: сборник статей / составитель и научный редактор С.В. Гнущова. – Вып. 1. – М., 1993. – С. 7–20. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [ww.orthedu.ru](http://www.orthedu.ru).
6. История развития формы креста: издание православного братства во имя Воздвижения Честного и Животворящего Креста Господня. – М., 1997. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wco.ru/biblio/books/hist-cr/Main.htm>.
7. Митрополит Іларіон (Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу: [іст.-реліг. моногр.] / І. Огієнко. – 2-ге вид. – К.: Обереги, 1995. – 424 с.

8. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви: у 2 т. / І. Огієнко (архієпископ Холмський і Підляський). – Прага: Вид.-во Ю. Тищенко, 1942. – Т. 1. – 1942. – 236 с.

9. Русанова И.П. Языческие святилища древних славян / И.П. Русанова, Б.А. Тимошук; под ред. д-ра ист. наук С.А. Плетнёвой. – 2-е изд., испр. – М.: Ладога-100, 2007. – 304 с.

10. Рыбаков Б. Язычество древних славян / Б. Рыбаков. – М.: София, Гелиос, 2002. – 592 с.

11. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 783 с.

12. Степовик Д. Иконология и иконография / Д. Степовик. – Ивано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 320 с.

13. Топоров В. Крест / В. Топоров // Мифы народов мира. – М., 1992. – Т. 2. – 1992. – С. 12–14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec-dejavu.ru/c/Cross.html>.

Анотація

Богомолець О. В. Хрест і його місце в процесі історичного розвитку подорожніх образів. – Стаття.

У статті висвітлено окремі елементи змістової еволюції хреста як засадничого християнського символу. Реалізацію цієї мети забезпечило розкриття, з одного боку, символіки хреста в дохристиянському міфологічному світогляді різних народів світу, а з іншого – тих світоглядних і соціокультурних чинників, що сприяли трансформації язичницької символіки в християнську. Чільне місце відводиться розкриттю символічного значення хреста в слов'янському язичництві й тих умов, що сприяли його поширенню в християнській символіці. Поряд із указаним підкреслено, що змістова еволюція хреста як солярного символу та оберегу сприяла формуванню широко розповсюджених сьогодні подорожніх образів.

Ключові слова: язичництво, християнство, хрест, хрест-енколпійон, хрест-натільник, ідол.

Аннотация

Богомолец О. В. Крест и его место в процессе исторического развития дорожных образов. – Статья.

В статье освещены отдельные элементы содержательной эволюции креста как основополагающего христианского символа. Реализацию данной цели обеспечило раскрытие, с одной стороны, символики креста в дохристианском мифологическом мировоззрении, а с другой – тех мировоззренческих и социокультурных факторов, что способствовали трансформации языческой символики в христианскую. Ведущее место отводится раскрытию символического значения креста в славянском язычестве и тех условий, которые способствовали его распространению в христианской символике. Наряду с указанным подчеркнута, что содержательная эволюция креста как солярного символа и оберега способствовала формированию широко распространенных сегодня дорожных икон.

Ключевые слова: язычество, христианство, крест, крест-энколпийон, крест натильный, идол.

Summary

Bohomolets O. V. Cross and its place in the historical development of the wayfarer icon. – Article.

The article highlights some elements of semantic evolution of the cross as a fundamental Christian symbol. The realization of this goal has provided disclosure, on the one hand, the symbolism of cross in the pre-Christian mythological worldview of different nations, on the other – those philosophical and socio-cultural factors that contributed to the transformation of the Christian pagan symbols. Prominent place is given to disclosure of symbolic significance of the cross in Slavic paganism and the conditions that contributed to its spread in the Christian symbolism. Along with said it is emphasized that substantial evolution of cross as a solar symbol and talisman contributed to the formation of widespread now travel images.

Key words: paganism, Christianity, cross, cross-encolpion, wearable cross, idol.